

Magdalena Ruta

Jidyszowe źródła do badania historii i kultury częstochowskich Żydów w pierwszej połowie XX wieku. Rekonesans

Niniejszy artykuł pomyślany jest jako krótki przewodnik po wybranych źródłach w języku jidysz, które w stopniu minimalnym były do tej pory wykorzystywane przez badaczy dziejów historii i kultury częstochowskich Żydów w pierwszej połowie XX wieku.

Prasa

Pierwszą grupą materiałów źródłowych, o których należy wspomnieć, jest prasa okresu międzywojennego. Zestawienie jidyszowej prasy ukazujące się w Polsce przed drugą wojną światową, przygotowane pod redakcją Yechiela Szeintucha¹, wlicza następujące tytuły publikowane w Częstochowie do roku 1939:

1. „Arbeter-Cajtung” [Gazeta Robotnicza]. Tygodnik poświęcony życiu robotniczemu i społecznemu Częstochowy, Zagłębia i okolic. Częstochowa, 1. rocznik 1: 20 II 1923 – 5. rocznik 12: 29 IV 1927. Od 15 IV 1927 roku połączona z „Pietrikower Weker” [Budzik Piotrkowski].
2. „Arbeter-Cajtung” [Gazeta Robotnicza]. Tygodnik poświęcony interesom robotniczym z Częstochowy i okolic. Częstochowa, 1: 26 II 1937 – 2: 5 III 1937.
3. „Di Cajt” [Czas]. Od 4 IV 1928: Bezpartyjny tygodnik społeczny dla Częstochowy i Radomska. Od 6 VI 1928: Bezpartyjny tygodnik społeczny dla Częstochowy, Radomska, Włoszczowy, Górzskowic. Od 1932: Bezpartyjny tygodnik literacko-społeczny. Częstochowa, 1. rocznik, 1:?? 1926 – 10. rocznik, 18: 21 V 1935. Wydawca Ch. Wajsberg.
4. „Der Czenstochower Arbeter” [Częstochowski Robotnik]. Częstochowa, 17 X 1926.
5. „Czenstochower Cajtung” [Gazeta Częstochowska]. Tygodnik. Częstochowa, 1. rocznik, 1:?? 1921 – 19. rocznik,?: 25 VIII 1939. Pod redakcją Isroela Plockera, wydawca B. Bocian.
6. „Czenstochower Jidiszer Kurier” [Częstochowski Kurier Żydowski]. Codzienna gazeta bezpartyjna. Częstochowa, 1. rocznik, 1:?? 1931 – 3. rocznik,?: 20 I 1933.
7. „Der Czenstochower Kundes” [Częstochowski Żartowniś]. Dziенно-kwartalno-roczno-miesięczny tygodnik poświęcony humorowi, satyrze, krytyce, polityce, dowcipom, wygłupom, rozśmieszający i łaskoczący bez litości. Zestawiony dla „wszystkich, którzy będą bulić” – przez Koziorożca. Wydanie jednorazowe. Częstochowa, 24 XII 1926. Wydawca A. Katz.

¹ *Preliminary Inventory of Yiddish Dailies and Periodicals Published in Poland Between the Two World Wars*, prepared by Yechiel Szeintuch with the assistance by Vera Solomon, Jerusalem 1986. Warto nadmienić, że w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej dostępne są tytuły wymienione pod numerami 4, 13, 14, 16, 17, 19 oraz 21. Zob. *Appendix Inventory of Jewish Press in the Collection of the Jagiellonian Library*, [w:] *Bibliographies of Polish Judaica. International Symposium. Cracow 5th – 7th July 1988 (Proceedings)*, Cracow 1993, s. 117–181.

8. „Der Czenstochower Szpigel” [Zwierciadło Częstochowskie]. Tygodnik. Częstochowa, 1. rocznik, 1: 31 XII 1926 – 2. rocznik, 14: 20 V 1927. Wydawca A. Katz.
9. „Czenstochower Tageblat” [Dziennik Częstochowski]. Częstochowa, 1. rocznik, 1: 2 I 1914 – 6. rocznik,?: 22 XII 1919. Wydawca B. Bocian.
10. „Czenstochower Tog” [Częstochowski Dzień]. Wydawnictwo jednorazowe poświęcone odbudowie Erec Isroel. Częstochowa, 16 III 1927. Wyd. Organizacja syjonistyczna w Częstochowie.
11. „Czenstochower Weker” [Budzik Częstochowski]. Tygodniowy organ robotniczy Częstochowy i okolic. Częstochowa, 2,?: 11 II 1938.
12. „Dos Lebn” [Życie]. Tygodnik. Częstochowa, 1. rocznik, 1:?? 1926 – 2. rocznik, 266: 21 I 1927. Pod redakcją A. Wienera, wydawca A. Helfgott.
13. „Dos Naje Wort” [Nowe Słowo]. Tygodnik poświęcony miejscowym robotnikom i życiu społecznemu. Częstochowa, 1: IV 1920 – 13 [131]: 4 VI 1924. Wydawca R. Federman, Centralny Komitet partii Farejnikte w Warszawie.
14. „Pietrikower Weker” [Budzik Piotrkowski]. Tygodnik polityczno-społeczno-literacki. Częstochowa, od 15 IV 1927 (wcześniej „Arbeter Cajtung”, por. nr 5). Wznowiony 1: 6 I 1928 – 3: 25 X 1929. Wznowiony: 1: 21 VIII 1936 – 29: 4 VIII 1939.
15. „Der Proletarier” [Proletariusz]. Organ Rady Zawodowych Związków Klasowych (Żydowski Urząd Kultury). Częstochowa, 1. rocznik, 1: 4 IX 1925 – 2. rocznik, 2: 25 IX 1926. Wyd. „Kultura”
16. „Tribune” [Trybuna]. Dwutygodnik poświęcony literaturze, sztuce i krytyce. Częstochowa, 1. rocznik, 1: 10 V 1933 – 2. rocznik, 15: 15 I 1934. Wydawca M. Wajsberg.
17. „Di umophengike Sztime” [Niezależny Głos]. Zbior. Warszawa–Częstochowa. Luty 1924. Wydawca W. Fajge.
18. „Undzer Sztime” [Nasz Głos]. Wydawane przez Światowy Organ Niezależnej Socjalistycznej Partii Robotniczej Polsce. Częstochowa–Warszawa, 1: 11 VI 1926 – 3: 22 IX 1926.
19. „Undzer Weg” [Nasza Droga]. Poświęcone Blokowi ds. Obrony Praw Narodu Żydowskiego w Polsce. Tygodnik. Częstochowa, 1: 26 XII 1930 – 503: 25 VIII 1939. Wydawcy: M. Lifszyc, M. Nowak, I. Danciker, M. Sażewicz. Dodatkowo sześć pojedynczych wydań na przełomie X/XII 1930.
20. „Undzer Wort” [Nasze Słowo]. Wydawane przez Żydowską Socjalistyczną Partię Robotniczą „Farejnikte”. Częstochowa, 1: 6 II 1919 – 3: 7 III 1919.
21. „Warszewer Ekspres” [Ekspres Warszawski], od I 1927 „Undzer Ekspres” [Nasz Ekspres]. Warszawa, 1. rocznik, 1: 25 VIII 1925 – 15. rocznik,?: IX 1939. Wydawcy: M. Goldberg, E. Zinger, Kooperatywa Ekspres. Mutacja „Undzer Czenstochower Ekspres”, bliższych danych brak.

Historia i kultura częstochowskich Żydów w okresie II RP została już dość dobrze rozpoznana na podstawie m.in. ówczesnej prasy żydowskiej w języku polskim. Kolejnym krokiem powinno być uzupełnienie posiadanej już wiedzy o informacje zawarte w prasie jidyszowej. W tym kontekście na szczególną uwagę zasługują tytuły wymienione pod numerami 3, 5, 6, 8, 12, 14, 19, a zwłaszcza wychodzące najdłużej „Di Cajt” (1928–1935) oraz „Czenstochower Cajtung (1921 [?])–1939). W ostatnim czasie zdigitalizowana została najdłużej ukazująca się „Czenstochower Cajtung”. Co ciekawe, niektóre opracowania naukowe podają, że tygodnik ukazywał się od 1919 roku, z kolei Szeintuch podaje rok 1921 jako pierwszy rok istnienia pisma, jednocześnie opatrując go znakiem zapytania.

Przeprowadzona przeze mnie kwerenda internetowa nie potwierdziła obecności roczników wcześniejszych niż 1926 w ogólnodostępnych bibliotekach. Zasoby Biblioteki Jagiellońskiej obejmują lata 1926–1939 z niewielkimi brakami. Mimo pewnej niekompletności zaprezentowana on-line kolekcja numerów „Czenstochower Cajtung” daje jednak wgląd w stosunkowo duży materiał źródłowy, z którego warto skorzystać. Było to czasopismo społeczno-polityczne o profilu syjonistyczno-ortodoksyjnym, redagowane przez Isroela Plockiera, a wydawane w drukarni B. Bociana. Z tygodnikiem współpracowali: S. Frank jako autor felietonów i artykułów o życiu społecznym, Mojsze Lejb Lewensztejn, który pisywał cotygodniowe felietony pod pseudonimem Lewiosn [Lewiatan], M. Kojfman, zecer drukarni Bociana, autor tekstów na tematy aktualne, a także A.Ch. Sziper². W tej chwili jest to jedyne żydowskie czasopismo spośród wydawanych w Częstochowie udostępnione on-line na stronie Biblioteki Jagiellońskiej³.

Księgi pamięci

Inna grupa źródeł, do których należy sięgać, badając historię częstochowskich Żydów, to księgi pamięci, swoisty fenomen związany z zagładą żydowskiej cywilizacji w Europie Środkowo-Wschodniej. Zostały one spisane przez ocalałych żydowskich mieszkańców wielu polskich miast i miasteczek⁴. Według najnowszych szacunków do roku 2008 wydano ich 540⁵. Niemal wszystkie księgi pamięci zdigitalizowano i udostępniono na stronie internetowej New York Public Library⁶. Wiele z nich zostało przełożonych na angielski – jeśli nie w całości, to we fragmentach. Przekłady te, publikowane on-line na stronie poszukiwań genealogicznych Jewish Gen⁷, robione są przez wolontariuszy, najczęściej dzieci i wnuków ocalałych mieszkańców danej okolicy, którzy jednak nie są profesjonalnymi historykami czy tłumaczami. W efekcie anglojęzyczne wersje ksiąg pamięci zawierają liczne błędy merytoryczne, pomyłki w zapisie toponimów czy nazwisk, liczne skroty i/lub pominięcia, dlatego też należy traktować je z dużą ostrożnością, wręcz nieufnością, i bezwzględnie konfrontować z oryginałem oraz z innymi źródłami historycznymi. Częstochowa, obok Wilna, doczekała się największej liczby poświęconych sobie ksiąg pamięci – bo jest ich aż siedem. Poniżej czytelnik znajdzie krótką charakterystykę wszystkich ksiąg. Przy każdym tytule podane zostaną informacje na temat języka/języków danego wydania (jako że nie wszystkie księgi zostały napisane w jidysz), jego dostępności on-line na stronie New York Public Library, a także istniejącego przekładu na angielski.

Najstarsza z istniejących ksiąg pamięci to *Czenstochower Jidn* [Żydzi częstochowscy]. Ukazała się ona pod redakcją wybitnego historyka żydowskiego Rafaela Mahlera w 1947 roku w Nowym Jorku⁸ i została napisana w języku jidysz. Wśród autorów znaleźli się również inni znani historycy żydowscy oraz działacze społeczni i polityczni, tacy jak Jakub Szacki, Gina Medem czy Ida Merżan. Poza tym w księdze znajdują się artykuły autorstwa m.in.: L. Lerera, Ch.L. Szwarcza, Elkany Chrobołowskiego, A. Szymeonowicza, A. Gotliba, Haji Wage-Ratman, Rafaela Federmana, F. Szmulewicza, Wolfa Gliksmana, M.

² Dane za R. Mahler (red.), *Czenstochower Jidn*, New York 1947 (zob. niżej, przyp. 8), s. 98.

³ <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication?id=371583&tab=3> [dostęp: 14.03.2017 r.].

⁴ Więcej na temat fenomenu ksiąg pamięci zob. *Tam był kiedyś mój dom... Księgi pamięci gmin żydowskich*, wybór, pracowanie i przedmowa M. Adamezyk-Garbowska, A. Kopcioński, A. Trzciniński, Lublin 2009. Tu również indeks istniejących ksiąg poszczególnych miast i miasteczek polskich.

⁵ Ibidem, s. 15.

⁶ Dostęp on-line do ksiąg pamięci: <http://yizkor.nypl.org/>

⁷ Zob. <http://www.jewishgen.org/>

⁸ Zob. R. Mahler (red.), *Czenstochower Jidn*, United Czenstochower Relief Committee and Ladies Auxiliary, New York 1947, ss. XII, 404, CXLIV.

Fajnrajcha, M. Libera, A. Izbickiego, M. Kusznera, Aby Kojfnera, I.Sz. Herza. Praca zawiera artykuły dotyczące życia społecznego i kulturalnego w Częstochowie do czasu II wojny światowej; duża jej część jest poświęcona Zagładzie⁹, a także sytuacji Żydów w tym mieście po wyzwoleniu. Ok. 40% tekstu poświęcono ziomkostwom sąsiednich gmin żydowskich z Działoszyna, Radomska, Kamyka, a także obecności Żydów częstochowian w Izraelu, USA, Kanadzie i Paryżu.

Materiał ilustracyjny zawiera zdjęcia starej Częstochowy, np. warsztaty, szkoły, fermę, oraz jej mieszkańców, np. przedstawiciele grup związkowych czy działacze społeczno-politycznych. Fotografie miasta z okresu okupacji przedstawiają getto, zakłady koncernu Hasag, a te z okresu powojennego ukazują żydowską dzielnicę w ruinie. Znajdują się tu również kopie materiałów statystycznych czy odręczne mapki getta. Ponadto opublikowane zostały dokumenty ziomkostw częstochowian w Ameryce prowadzących działalność pomocową. Niemal cała księga została przełożona na angielski¹⁰.

Kolejna księga, która powstała z inicjatywy i wysiłkiem jednej osoby, to *Churbm Czenstochow* [Zagłada Częstochowy] z 1948 roku, której autorem jest Benjamin Orenstein¹¹. Autor tekstu (fot. na s. 208) to warszawski Żyd, który w latach 1940–1941 przebywał w częstochowskim getcie. Po tym czasie został przewieziony do obozu w Karczewie pod Otwockiem, skąd uciekł i wrócił do Częstochowy w marcu 1943 roku. Stąd wysłano go wraz z transportem do Buchenwaldu, Dory i Bergen-Belsen. Po zakończeniu II wojny przebywał w amerykańskiej strefie okupacyjnej w Niemczech, gdzie pełnił funkcję kierownika Resortu Kultury przy Centralnym Zarządzie Ziomkostwa Częstochowian w Amerykańskiej Strefie Okupacyjnej w Niemczech¹². To właśnie tam pracował nad swoim dziełem. Jego szczególną cechą jest to, że – choć napisane w jidysz – wydrukowane zostało w transkrypcji na alfabet łaćniński (o czym jeszcze za chwilę).

Warto podkreślić, że księga ta nie jest zapisem wspomnień. Podobnie jak w typowych pracach tego gatunku składa się na nią szereg artykułów poświęconych różnym zagadnieniom, takim jak życie przed wojną czy w okresie zagłady, ale także poszczególnym osobistościom reprezentującym dawną żydowską Częstochowę, jak rabini, członkowie gminy, lekarze, nauczyciele, sportowcy, aktorzy itp. Orenstein pisał na podstawie własnych wspomnień, ale również zebranego materiału oraz świadectw i dokumentów urzędowych. Gotowy tekst księgi został rozesłany do 60 ocalałych, którzy nanieśli swoje poprawki i uzupełnienia. Cwi Kantor, przewodniczący Zarządu Centralnego Ziomkostwa, informuje we wstępie do księgi *Churbm Czenstochow*, że autor planuje kolejne wydanie, w którym uwzględnić pragnie nowe uwagi i uzupełnienia. Ponadto Kantor wyjaśnia, dlaczego księga została wydrukowana literami łaćnińskimi:

„ (...) wciąż jeszcze duża grupa Żydów znajduje się w Niemczech i za oceanem, którym z trudem przychodzi czytanie kwadratowego pisma żydowskiego, lub wręcz w ogóle nie

⁹ Na temat przydatności tej księgi pamięci dla badaczy okresu Zagłady w Częstochowie zob. W. Paszkowski, *Stan badań nad Holocaustem w Częstochowie*, <https://docslide.org/stan-badan--nad-holocaustem-w-czestochowie> [dostęp: 30.03.2017 r.]

¹⁰ Zob. <http://www.jewishgen.org/yizkor/Czestochowa1/Czestochowa1.html> [dostęp: 30.09.2017 r.].

¹¹ B. Orenstein, *Churban Czenstochow*, Central Farwaltung fun der Czenstochower Landsmanschaft in der Amerikaner Zone in Dajezland, [Monachium 1948, ss. 413 + 50 stron ilustracji].

¹² Por. *Forwort*, [w:] ibidem, s. 8–9.

znają. To źle, ale również ci Żydzi powinni mieć możliwość zapoznania się z książką na temat zagłady ich rodzinnego miasta czy też miasta, w którym zginęła ich rodzina”¹³.

Praca zawiera spis wykorzystanych źródeł, nazwiska świadków, których relacje autor brał pod uwagę, bibliografię powojennych artykułów i książek o Częstochowie opublikowanych do roku 1948, a także wezwanie do wszystkich ziomkostw o nadsyłanie wszelkich informacji o Częstochowie i jej żydowskich mieszkańcach do autora, który planował kolejną edycję książki pamięci. Jeśli chodzi o materiał ilustracyjny, to należy odnotować nieliczne przedwojenne fotografie rodzin częstochowskich Żydów, uczniów i nauczycieli szkół ludowych na ul. Narutowicza i Przemysłowej, tabelki zatrudnienia w Judenracie w roku 1940, spis ludności żydowskiej w roku 1941 według zawodów, a także zdjęcia pojedynczych osób, grupy partyzanckiej z Będzina, Chaima Sztajera w jego leśnej kryjowce po ucieczce z Treblińki, więźniów w Buchenwaldzie. Ponadto praca zawiera zdjęcia z okresu Zagłady, takie jak np. doł z wapnem, do którego wrzucano zamordowanych z małego getta, baraki w obozie Hasag-Pelcery, a także fotografie miasta w pierwszych miesiącach po wyzwoleniu, utrwalone w kadrze ekshumacje, pogrzeby bohaterów, ruiny synagog, a także podobizny członków zarządu ziomkostwa. Na jej końcu zamieszczono 50 grafik z macewą dla konkretnej osoby lub rodziny. Tej książki – wyjątkowo – nie znajdziemy na stronie internetowej New York Public Library, brak również przekładu na angielski¹⁴.

Kolejna pozycja to *Churbm Czenstochow* [Zagłada Częstochowy] napisana w jidysz przez Szlomo Wagę i wydana w Buenos Aires w 1949 roku¹⁵. Jej autor urodził się w roku 1900 w Częstochowie, był absolwentem częstochowskiej szkoły rzemiosł oraz studiów inżynierskich w Dortmundzie. Wojnę częściowo spędził w częstochowskim getcie, a od września 1942 roku do stycznia 1945 roku ukrywał się w bunkrze. Był działaczem syjonistycznym; w 1948 roku zamieszkał w Kanadzie. Księga pamięci Wagi to wspomnienia napisane w pierwszej osobie, obejmujące – jak tytuł wskazuje – tylko okres Zagłady. W pracy zamieszczono zdjęcia przedwojennej żydowskiej Częstochowy, np. rozmaitych detali architektonicznych czy ujęcia synagogi, a także zdjęcia i plany małego oraz dużego getta, fotografie Hasagu. Z czasów powojennych znajdziemy w książce fotografie ruin getta, synagog, cmentarza. Praca została w całości przełożona na język angielski¹⁶.

W roku 1958 w Nowym Jorku ukazała się kolejna książka pamięci Częstochowy w jidysz pt. *Czenstochow. Najer cugob-material cum buch „Czenstochower Jidn”* [Częstochowa – nowy uzupełniający materiał do książki „Częstochowscy Żydzi” z roku 1947] pod redakcją Sz.D. Zingera¹⁷. Wśród jej autorów znaleźli się: Rafael Federman, Elkana Chrobołowski, Beniamin Orenstein, Liber Brener, Cwi Kohen, Wolf Gliksman, Szlomo Waga, Filip Friedman i in. Materiał ilustracyjny tej książki tworzą zdjęcia głównie z okresu (tuż) powojennego oraz portrety poszczególnych osób. Na język angielski przełożono pojedyncze artykuły: o powstaniu żydowskiej gminy w Częstochowie i jej stanie do drugiej wojny światowej, o rozwoju ruchu syjonistycznego (s. 5–25), o Zagładzie (s. 39–52, 57–60,

¹³ Ibidem, s. 11: „(...) gefint zich noch a grojser tejl Jidn in Dajczland un meejwer lejam, wemen es kumt on szwer, oder kenen bichlal niszt lejenen kejn jidisze firkantike ojsjes. Szlecht, ober ojch di Jidn muzn bakumen a meglechkejt zich cu bekenen mitn buch ibern churbm fun zejer geburts--sztot un fun der sztot fun zejer familie-farnichtung”.

¹⁴ Wszystkie dane na podstawie egzemplarza z archiwum własnego autorki.

¹⁵ Sz. Waga, *Churbm Czenstochow* [Zagłada Częstochowy], Central Farband fun Pojlisze Jidn in Argentine oraz Czenstochower Lands-Lajt in Argentine, Buenos Ajres 1949, ss. 241, il., mapa. Jidysz.

¹⁶ Zob. <http://www.jewishgen.org/yizkor/Czestochowa2/Czestochowa2.html> [dostęp: 30.09.2017 r.].

¹⁷ Sz.D. Zinger (red.), *Czenstochow. Najer cugob-material cum buch „Czenstochower Jidn”*, Farejnikter Czenstochower Relif-Komitet in Nju-Jork, Nju Jork 1958, ss. VIII, 336, IV. Jidysz.

62–66), a także krótki artykuł o Jakubie Franku oraz nieduży tekst wspomnieniowy o Rejzli i Mojszem Berkensztatach (s. 152–153)¹⁸.

Kolejna jidyszowa księga pamięci to *Czenstochower Landsmanszaft in Montreal* [Ziomkostwo Częstochowskie w Montrealu] wydana pod redakcją Benjamina Orensteina w 1966 roku w Montrealu¹⁹. Autorami tekstów byli Sz. Prakasz, B. Orenstein, A. Bomba, Lejbke Jakubowicz, Harry Klein i inni. Materiał ilustracyjny zawiera trochę zdjęć głównie z okresu wojennego i tużpowojennego oraz fotografie poszczególnych osób. W języku angielskim funkcjonuje jedynie spis treści²⁰.

W latach 1967–1968 ukazała się w Jerozolimie dwutomowa praca w jidysz i po hebrajsku pt. *Sefer Czenstochow* [Księga Częstochowy] pod redakcją M. Szucmana²¹. Wśród autorów pojawiają się takie znane nazwiska jak Jakub Szacki (zm. 1956), Szlomo Waga, Dawid Koniecpoler. Tom pierwszy zawiera artykuły dotyczące historii Żydów w mieście (piora J. Szackiego i Sz. Śpiwaka), które zostały podzielone tematycznie na następujące sekcje: instytucje życia społecznego w wiekach XIX i XX, ruchy polityczne, instytucje charytatywne, życie gospodarcze, edukacja i kultura, życie religijne, portrety osób związanych z życiem religijnym, Na stronach 637–760 zamieszczono wspomnienia dotyczące poszczególnych postaci związanych z miastem oraz ich zdjęcia. W tomie drugim duża część poświęcona jest Zagładzie i funkcjonowaniu getta – np. życiu religijnemu, dzieciom, organizacjom partyjnym itp. Dalej omówione zostały takie tematy związane z okresem wojny jak: wywózka do Trebłinki, masowe mordy, relacje polsko-żydowskie (np. w rozdziale *Menczlecher tat fun a pojliszer froj* [Ludzki odruch pewnej Polki] pióra Szmuela Niskiego), opór i walka w Hasagu, Żydzi w mieście po wyzwoleniu, portrety żydowskich działaczy z Częstochowy w diasporze, ziomkostwa w Izraelu, USA, Kanadzie, Argentynie, Australii, Paryżu. W księdze znajdują się wspomnienia poszczególnych osób (s. 285–325), m.in. krótkie teksty o współautorach poprzednich ksiąg pamięci: E. Chrobołowskim, Rafaelu Federmanie, prof. Wolfie Leslawie, Josefie Kojfmanie. Fragment opracowania został poświęcony sąsiednim gminom żydowskim w Krzepicach, Żarkach, Kłobucku, Lelowie, Kamyku, Janowie, Olsztynie, Mstowie, Pajęcznie i Koniecpolu. Materiały ilustracyjne zawierają zdjęcia miasta, osób i działaczy, kopie rozmaitych dokumentów, również mapy. Nie istnieje przekład księgi na język angielski.

I wreszcie kilka słów o ostatniej z istniejących ksiąg pamięci Częstochowy – opublikowanej w 1993 roku w Montrealu, dwujęzycznej (angielski i jidysz) *Czenstochow: Our Legacy* [Czestochowa. Nasze dziedzictwo] pod redakcją Harry’ego Kleina²². Na jej końcu umieszczono dopisek: “The story of the first and second generation of Holocaust survivors from the Czenstochower Jewish Community in the USA and Canada” [Historia pierwszej i drugiej generacji ocalałych z Zagłady członków częstochowskiej społeczności żydowskiej w USA i Kanadzie]. Wśród jej autorów pojawiają się nazwiska znane z poprzednich opracowań, np. E. Chrobołowski, Sz. Waga, L. Brenner, B. Orensztejn, ale także młodszy, np. Cwi Rozenwajn, H. Klein czy historyk William Gliksman i inni. Księgi tej brak w zbiorze udostępnionym on-line na stronie internetowej New York Public Library, jednak jest

¹⁸ Zob. <http://www.jewishgen.org/yizkor/Czestochowa/Czestochowa.html> [dostęp: 30.09.2017 r.].

¹⁹ B. Orenstein (red.), *Czenstochower Landsmanszaft in Montreal*, Czenstochower Landsmanszaft in Montreal, Montreal 1966, ss. 349. Jidysz.

²⁰ <http://www.jewishgen.org/yizkor/Czestochowa3/Czestochowa3.html> [dostęp: 30.09.2017 r.].

²¹ M. Szucman (red.), *Sefer Czenstochow*, Wyd. „Encyklopedia szel Galujot”, t. 1–2, Jeruzalaim 1967–1968. Jidysz + hebrajski.

²² H. Klein (red.), *Czenstochow: Our Legacy*, Montreal 1993, ss. XXIV, 360, 117: angielski i jidysz.

dostępna na stronie National Yiddish Book Center²³.

Księga została podzielona na dwie części: pierwsze 133 strony napisano tylko w jidysz, reszta (ponad 300 stron) po angielsku. W części angielskiej częściowo zamieszczono przekłady tekstów jidyszowych, a także przedruki i przekłady z wcześniejszych ksiąg pamięci, które były wydane w języku jidysz. Część jidyszowa w sposób typowy dla gatunku rozpoczyna się od wprowadzenia do dziejów Żydów w mieście, portretując wybitnych Żydów częstochowian okresu przedwojennego, jak np. rabin Nachum Asz czy rebe Awigdor, dalej dużo miejsca poświęcono Zagładzie i żydowskiemu ruchowi oporu. W tomie znajduje się spory artykuł o społeczności żydowskiej w latach 1945–1956 autorstwa Libera Brenera. Dla odmiany część anglojęzyczna w przeważającej mierze dotyczy działalności ziomkostw Żydów częstochowian poza Polską. Materiały ilustracyjne obejmują sporo zdjęć z każdej dziedziny, w tym wiele dotyczących działalności ziomkostw. Brak odrębnego przekładu części jidysz na angielski.

Na marginesie ksiąg pamięci

Na marginesie omawianych ksiąg pamięci Częstochowy warto wspomnieć o napisanej w jidysz pracy Libera Brenera *Widersztand un umkum in czenstochower geto* [Powstanie i zagłada w częstochowskim getcie], która – w przeciwieństwie do wcześniejszych pozycji, wydawanych poza Polską – została wydana w 1951 roku w Warszawie²⁴. Jej autor (1901 Turzysko-?) to jeden z przywódców polskiego Bundu, nauczyciel, publicysta, założyciel Komitetu Żydowskiego w powojennej Częstochowie. Po 1968 roku Brener wyemigrował do Izraela. Omawiana pozycja zawiera jego wspomnienia spisywane podczas pobytu w częstochowskim getcie, uzupełnione o polskie, niemieckie i jidyszowe dokumenty oraz świadectwa innych ocalałych. Narracja ma charakter subiektywny, bez pretensji do naukowej precyzji i obiektywności. Praca jest raczej kolekcją rozmaitych materiałów, które powinny być podstawą badań i naukowych syntez. Została ona w całości przełożona na język angielski i jest dostępna w Internecie²⁵. Istnieje też nieopublikowany przekład na język polski.

Inną ważną publikacją dla badaczy życia Żydów częstochowian po Zagładzie jest spis *Częstochowa Memorial Book Surviving Jews in Czestochowa = Judios sobrevivientes de Czestochowa*²⁶, dostępny na stronach National Yiddish Book Center²⁷, który odnotowuje nazwiska 2503 ocalałych. Ponadto warto również wspomnieć o księgach pamięci takich większych miasteczek sąsiadujących z Częstochową, jak np.: Kłobuck (jedna księga w języku jidysz wydana w 1960 roku), Kalisz (trzy księgi po hebrajsku i angielsku wydane kolejno w latach 1961, 1964 i 1968)²⁸ czy Piotrków Trybunalski (jedna księga w językach hebrajskim i jidysz wydana w roku 1965)²⁹.

²³ Zob. <https://archive.org/details/nybc302744> [dostęp: 30.09.2017 r.].

²⁴ L. Brenner, *Widersztand un umkum in czenstochower geto*, Jidiszer Historiszer Institut in Pojln, Warsze 1951, ss. 39. Jidysz.

²⁵ <http://www.jewishgen.org/yizkor/Czestochowa4/Czestochowa4.html> [dostęp: 14.03.2017 r.]. Spis treści: *Wstęp, Pierwsze tortury, Judenrat i jego władze, Getto, Praca przymusowa, Ucieczka Żydów z punktu zbiorczego, Żydowska policja, Mapa Częstochowy*.

²⁶ *Surviving Jews in Czestochowa = Judios sobrevivientes de Czestochowa*, World Jewish Congress, New York [195-?], ss. 44.

²⁷ Zob. <http://www.yiddishbookcenter.org/collections/yiddish-books/spb-nybc314372/surviving--jews-in-czestochowa-judios-sobrevivientes-de-czestochowa> [dostęp: 14.03.2017 r.].

²⁸ *Sefer Kalisz/The Kalish book* [Księga Kalisza], red. C. Arad, J. Arnold et al., Waadot ha-Sefer be-Israel, Waadot ha-Sefer be-Arecot ha-Berit / Israel-American Book Committee, t. 1-2, Tel Awiw 1964–1968. Hebrajski i jidysz; *The Kalish book*

Zawartość ksiąg pamięci Częstochowy – przegląd tematów

Oto skrócona, chronologicznie ułożona lista tytułów wspomnianych ksiąg pamięci wraz z przypisanymi im numerami, które zostaną przywołane poniżej w odpowiedniej kategorii tematycznej, o ile pojawia się ona w danej księdze:

1. *Czenstochower Jidn* (1947)
2. *Churbm Czenstochow* (1948)
3. *Churbm Czenstochow* (1949)
4. *Widersztand un umkum in czenstochower geto* (1951)
5. *Czenstochow. Najer cugob-material cum buch "Czenstochower Jidn"* (1958)
6. *Czenstochower Landsmanschaft in Montreal* (1966)
7. *Sefer Czenstochow* (1967–1968)
8. *Czenstochow: Our Legacy* (1993)

A oto spis kategorii tematycznych wraz z jednoznacznym numerem danej księgi, w której można znaleźć wzmiankowane informacje. Jeśli sygnalizowana tematyka zajmuje szczególnie dużo miejsca, w nawiasach okrągłych podane zostały najważniejsze zagadnienia, które są tam poruszane:

- Żydzi w Częstochowie do II wojny światowej: **1, 2, 5;**
- życie gospodarcze do roku 1939:
1 (przemysł, robotnicze związki zawodowe, związek rzemieślników i cechy rzemiosł, rzemiosło, organizacje młodzieży syjonistycznej), **5;**
- kultura i edukacja do roku 1939:
1 (szkoła ogrodnicza, szkoła rzemiosł, ochronki robotnicze i szkoła ludowa im. I.L. Pereca, gimnazjum żydowskie, kursy wieczorowe, „Lira” i Żydowskie Towarzystwo Literackie, biblioteki, teatr, prasa, ruch sportowy, Nowa Synagoga), **2, 5;**
- instytucje społeczne do roku 1939:
1 (dobroczynność, szpital żydowski, popularna piekarnia, TOZ, kooperatywy, Komitet Ratowania Uciekinierów z Niemiec), **2, 5;**
- ruch robotniczy/polityczny do roku 1939:
1 (Syjonistyczno-Socjalistyczna Partia Robotnicza SS, „Zjednoczeni”, „Niezależni”, Powszechny Żydowski Związek Robotników Bund, Poalej Syjon Lewica, Ha-Szomer Ha-Cair, procesy polityczne, żydowscy bojownicy na polach Hiszpanii), **2, 5** (głównie o syjonizmie);
- pogromy do roku 1939:

[Księga Kalisza], red. I.M. Lask, Societies of Former Residents of Kalish and the Vicinity in Israel and the USA, Tel Awiw 1968, ss. 327. Angielski; *Kalisz sze-hajeta; ir wa-em be-Israel bi-medinat „Polin Gadol”* [Był Kalisz; miasto matka pośród Izraela w Wielkopolsce], Bejt ha-Sefer ha-Reali ha-Iwri; Irgun Jocej Kalisz, Hajfa 1979/1980, ss. 136. Hebrajski.

²⁹ *Piotrkow Tribunalski we-ha-sewiwa; sefer zikaron le-ir wa-em be-Israel sze-kehilata ha-mefoeret u-rewawot mi-jehudeja we-aneszej ha-kehilot ha-semuchot la-hukecheda we-huszemedu al-jedej ha-meracechim ha-nacim bi-szenot 700–705 / Piotrkow Tribunalski un umgegent. Izker buch in ondenk fun di barimte jidische kehile welche zenen cuzamen mit tojznter fun zajere mitglider farnichtet geworn durch di nacisz merder in di jorn 700–705* [Piotrkow Trybunałski i okolice. Księga pamięci miasta matki pośród Izraela, którego wspaniała gmina i dziesiątki tysięcy jej Żydów oraz członków pobliskich gmin zostało zniszczonych i zgładzonych przez nazistowskich morderców w latach 1939–1945], red. J. Malc i Naftali (Lawie) Lau, Waadat ha-Maarechet szel ha-Sefer sze-le-jad Irgun Jocej Piotrkow be-Israel, Redakcja Komitet fun der Piotrkower Landsmanschaft in Isroel, Tel Awiw 1965, kol. 1192. Hebrajski i jidysz; *A Tale of One City; Piotrków Trybunałski* [Dzieje jednego miasta; Piotrkow Trybunałski], red. B. Giladi, Shengold in cooperation with the Piotrkow Trybunałski Relief Association in New York, Nowy Jork 1991, ss. 494. Angielski.

1 (tzw. „Rabunek”, drugi pogrom, trzeci pogrom), 2;

• postaci dawnego żydowskiego życia w Częstochowie:

2 (rabin Nachum Asz, rabin Mojsze Halter, częstochowski magid, sędziowie, sojcheci, chazani, szamesowie, urzędnicy gminni [S. Goldsztejn, J. Rozenberg, Ch. Weksler, I.M. Epstein, A. Działowski, H. Markusfeld, rodzina Zigman, Markowicz, Helman, E. Wajcenblat, Icie Rotholc, dr H. Geisler, dr A. Bram, I.M. Krell], felczerzy, księgarze, wydawcy prasy, nauczyciele, sportowcy, aktorzy, kataryniarze, złodzieje, wariaci), 5 (rabin Asz, rebe Awigdor, Jakub Frank, pieśniarz Abraham B. Birenbaum, Abraham Wiewiorka, bracia Wilczyńscy, Perec Willenberg, rabi Devora Masz [?] i in.);

• zagłada żydowskiej Częstochowy:

1 (L. Brener, *Zagłada społeczności*, Żydzi transportowani przez Częstochowę do Niemiec, zniszczenie nowej synagogi [Naje Szul], noc w częstochowskim getcie, ostatnie dwadzieścia cztery godziny w „Hasagu”, żydowska Służba Robotnicza [żyd. policja], działalność Bundu, działalność kibucu, ukrycie sztandarow Poalej Syjon Lewicy, rzemieślnicy, „*Zemsta jest słodka*” [przedruk z „Landersberger Lager Zeitung”, organu ocalałych w Landsbergu, Bawaria], L. Brener, *Trzecia rocznica żydowskiego powstania w częstochowskim getcie*, W. Gliksman, *Nowa Częstochowa*, I. Merżan, *Żydowski dom dziecka*),

2 (krwawy poniedziałek, Biały Dom, Rada Robotnicza, kolejne akcje wysiedleńcze, zakłady pracy, ruch oporu, ŻOB, produkcja granatów w małym getcie, poszczególne osoby z ŻOB-u, częstochowianie w Treblince, relacje polsko-żydowskie w czasie wojny, życie społeczne i kulturalne w dużym i małym getcie oraz w obozie Hasag-Pelcern, folklor okresu Zagłady, Żydzi na aryjskich papierach, obławy, selekcje, likwidacja małego getta, życie w obozie Hasag-Pelcern, ewakuacja do Buchenwaldu, kacet Dora, ewakuacja do Bergen-Belsen, wyzwolenie, kalendarium najważniejszych wydarzeń w Częstochowie pod okupacją hitlerowską),

3 (wejście Niemców, krwawy poniedziałek, prześladowania, wandalizm folksdeutschow, eksmisje, „w pazurach” gestapo, niewolnicza praca, oboz pracy Cieszanow, Judenrat, aryżacja żydowskich sklepów, likwidacja żydowskich fabryk, getto, żydowska policja, głód w getcie, zdrajcy, akcja 22 X 1942 roku, druga akcja, bunkry, trzecia akcja i kolejne, nowe getto, oboz pracy, aryjskie papiery oraz papiery muzułmanów, koniec domu rzemieślników żydowskich przy Alejach 4),

5 (tematy m.in. takie: strajk głodowy, rada robotnicza, relacja A.L. Bombe, który uciekł z Treblinki, folklor okresu Zagłady [przedruk z nr 2], szczegółowa bibliografia publikacji nt. ruchu oporu w częstochowskim getcie piora Filipa Friedmana), obszerny indeks nazwisk wymienionych w księdze *Czenstochower Jidn* z 1947 roku,

6 (ewakuacja Hasagu, powstanie w getcie, ruch oporu, wspomnienie poległych członków ruchu oporu);

• Częstochowa po wojnie:

5 (do roku 1958 – relacje zarówno żyjących w Częstochowie, jak i przybyszów z zewnątrz);

• O innych miejscowościach:

5 (Kłobuck);

• Ocalali w obozach przejściowych (DP camps):

2 (mowy ze zjazdu ziomkostwa częstochowian w amerykańskiej strefie okupacyjnej 20 X 1946 roku w Landsbergu, utwory literackie ocalałych),

5 (przedruk z nr 2)

• Żydzi częstochowianie w Ameryce:

1 (ogólny przegląd programów i organizacji pomocowych, robotniczych, życia społecznego w Nowym Jorku, Chicago, Detroit, Los Angeles; informacje o Krajowej Konferencji Ziomkostw Częstochowskich w Ameryce i Kanadzie), także 5;

• Ziomkostwa sąsiednich miast:

1 (Działoszyn, Nowe Radomsko, Kamyk);

• Żydzi częstochowianie w Izraelu, Kanadzie, Argentynie, Paryżu: 1, 5

• Varia:

1 (wspomnienia: A. Rajzen, *Dzień w Częstochowie*, L. Lerer, *Częstochowo, moja Częstochowo*, A. Chrobołowski, *O klubie robotniczym*, Sz. Biro, *Częstochowscy górnicy*, dr L. Lazarowicz, *Lekarze*, F. Gerbowski, *Wiązanka kwiatów*, B. Goldwirt, *Anonimowi rodacy*, A. Chrobołowski, *Malarscy (historia częstochowskiej rodziny)*, R. Federman, *Z mojego życia*),

2 (50 stron ilustracji – grafika przedstawiająca macewę z wypisanymi nazwiskami poszczególnych zmarłych),

6 (portrety osób działających w ziomkostwie, zdjęcia z różnych uroczystości żałobnych tuż po wojnie);

• Kto jest kim:

1 (64 strony biogramów Żydów częstochowian wzmiankowanych w tej księdze pamięci);

• Żydzi częstochowianie w walce z faszyzmem:

1 (22 strony z nazwiskami i informacjami, gdzie i kiedy kto urodzony, w jakiej rodzinie);

• Odeszli na wieczny spoczynek:

1 (5 stron o wybitnych jednostkach, nie tylko o tych, którzy zginęli w czasie wojny),

5 (wspomnienie ofiar Zagłady, indeks nazwisk z nr 2 i 5),

6 (wspomnienie zmarłych w czasie II wojny światowej i po niej uzupełnione o fotografie).

Jak więc widać z tego krótkiego i dość powierzchownego przeglądu, materiał zawarty zarówno w prasie, jak i w księgach pamięci, jest obfity. Jego analiza może doprowadzić do ciekawych wniosków, a już z pewnością powinna być uzupełnieniem aktualnej wiedzy. Warto by więc pomyśleć o skompletowaniu zespołu badawczego, który dokonałby przeglądu ww. źródeł, czego efektem mogłaby być np. publikacja ich wyboru w przekładzie.